

החלכות תשובה

מצות עשה אחת, והיא שישכר החוטא מתטאו לפני יי ויתודה. ובאור מצוה זו נעקרים הנגזרים עמה בגללה בפנים אל.

פרק ראשון

א כל המצוות שבתורה, בין עשה בין לא תעשה – אם עבר אדם על אחת מהן, בין בדרך בין בשגגה, בפשיעה תשובה ושוב מתטאו חייב להתודות לפני האל ברוך הוא, שנאמר: "איש או אשה כי יעשו מכל חטאת האדם למעל מעל ביי ואשמה הנפש ההיא, והתודו את חטאתם אשר עשו" (במדבר ה, יח) – זה ודוי דברים. וודוי זה – מצות עשה.

א מציד מתודה? אומר "אנא יי, חטאתי, עויתי, פשעתי לפניך, ועשיתי כך וכך, והרי נחמתי ובשתי במעשי, ולעולם איני חוזר לדבר זה". זה הוא עקרו שלודי, וכל המרבה להתודות ולהאריך בענין זה – הרי זה משבח.

א וכן בעלי חטאות ואשמות, בעת שמביאין קרבנותיהן על שגגתן או על דוון – אין מתכפר להן בקרבן עד שיעשו תשובה ויתודו ודוי דברים, שנאמר: "והתודה אשר חטא עליה" (ויקרא ה, ה).

א וכן כל מחיבי מיתות בית דין ומחיבי מלקות – אין מתכפר להן במיתתן או בלקיחתן עד שיעשו תשובה ויתודו. וכן החובל בחבירו או המזיק ממנו – אף על פי ששלם לו מה שהוא חייב לו, אין מתכפר לו עד שיתודה וישכר מלעשות כוזה לעולם, שנאמר: "מכל חטאת האדם" (במדבר י, י).

א שיעיר המשתלח – לפי שהוא כפרה לכל ישראל, כהן גדול מתודה עליו על לשון כל ישראל, שנאמר: "והתודה עליו את כל עונות בני ישראל" (ויקרא טו, כא).

א שיעיר המשתלח מכפר על כל עבירות שבתורה, הקלות והחמורות. בין שעבר בדרך בין שעבר בשגגה, בין שהודע לו בין שלא הודע לו – הכל מתכפר בשעיר המשתלח; והוא שעשה תשובה. אבל אם לא עשה תשובה – אין השעיר מכפר לו אלא על הקלות.

א ומה הן הקלות ומת הן החמורות? החמורות הן העבירות שחייבין עליהן מיתות בית דין או כרת; ושבועות שרא ושקר – אף על פי שאין בה כרת, הרי היא מן החמורות. ושאר מצוות לא תעשה ומצוות עשה שאין בהן כרת – הן הקלות.

א בזמן שאין בית המקדש קיים, ואין לנו מזבח כפרה – אין שם אלא תשובה. התשובה מכפרת על כל העבירות. אפלו רשע כל ימיו ועשה תשובה באחרונה – אין מזכירין לו שם רשעו, שנאמר: "ורשעת הרשע לא יכשל בה ביום שובו מרשעו" (יחזקאל ג, כ). ועצמו שליום הכפורים מכפר לשבים, שנאמר: "כי ביום הזה יכפר עליכם" (ויקרא טו, ל).

א אף על פי שהתשובה מכפרת על הכל, ועצמו שליום הכפורים מכפר – יש עבירות שהן מתכפרין בשעתן, ויש עבירות שאין מתכפרין אלא לאחר זמן. כיצד? עבר אדם על מצות עשה שאין בה כרת ועשה תשובה – אינו זז משם עד שמוחלין לו מיד, ובאלו נאמר: "שובו בנים שובבים, ארפא משוכבתיכם" (ירמיה ג, כב; ושמ: ארפא).

א עבר על מצות לא תעשה שאין בה כרת ולא מיתת בית דין ועשה תשובה – ויסורין הבאין עליו גומרין לו הכפרה. ולעולם אין מתכפר לו כפרה גמורה עד שיבאנו עליו ויסורין. ובאלו נאמר: "ופקדתי בשבט פשעם, ובנגעים עונם" (תהילים טז, ט).

א כמה דברים אמורים? בשלא חלל את השם בעת שעבר. אבל המחלל את השם – אף על פי שעשה תשובה, והגיע יום הכפורים והוא עומד בתשובתו, ובאנו עליו ויסורין, אינו מתכפר לו כפרה גמורה עד שימות; אלא תשובה ויום הכפורים ויסורין – שלשתן תולין, ומיתה מכפרת, שנאמר: "ונגלה באנני יי צבאות, אם יכפר העין הזה לכם עד תמותן" (ישעיה כב, ד).

א אי זו היא תשובה גמורה? זה שבא לידו דבר שעבר בו ואפשר בידו לעשות, ופרש ולא עשה, מפני התשובה, לא מיראה ולא מכשולן כח. כיצד? הרי שבא על אשה בעברה, ולאחר זמן נתחד עמה, והוא עומד באהבתו בה, ובכח גופו, ובמדינה שעבר בה, ופרש ולא עבר – זה הוא בעל תשובה גמורה. הוא ששלמה אמר: "וזכר את בוזאך בימי בחרתך" (קהלת יב, א).

א ואם לא שב אלא בימי זמנותו ובעת שאי אפשר לו לעשות מה שהיה עושה – אף על פי שאינה תשובה מעלה, מועלת היא לו, ובעל תשובה הוא אפלו עבר כל ימיו, ועשה תשובה ביום מיתתו, ומת בתשובתו – כל עוונותיו נמחלין, שנאמר: "עד אשר לא תחשף השמש" (שם ב, ב), שהוא יום המיתה; מכלל שאם זכר בוראו ושוב קדם שימות – נסלח לו.

א ומה היא התשובה? הוא שיעזב החוטא חטאו, ויסורו ממחשבתו, ויגמר בלבו שלא יעשהו עוד, שנאמר: "יעזב רשע דרכו ואיש און מחשבתיו" (ישעיה נה, י).

א וכן יתנחם על שעבר, שנאמר: "כי אחרי שובי נחמתי, ואחרי הודעי ספקתי על ירך" (ירמיה לא, יח). ויעיד עליו וידע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם, שנאמר: "ולא נאמר עוד אלהינו למעשה ידינו, אשר כך ירחם יתום" (הושע יד, ד). וצריך להתודות בשפתיו, ולומר ענינות אלו שגמר בלבו.

א כל המתודה בדברים ולא גמר בלבו לעזוב – הרי זה דומה לטובל ושרץ בידו, שאין הטבילה מועלת עד שישליך השרץ, וכן הוא אומר: "וימדה ועזב ירחם" (משלי כח, י). וצריך לפרט את החטא, שנאמר: "אנא חטא העם הזה חטאה גדלה ויעשו להם אלהי זהב" (שמות כב, א).

א מדרכי התשובה, להיות השב צועק תמיד לפני יי בבכי ובתחנונים, ועושה צדקה כפי כחו, ומתרחק הרבה מן הדבר שחטא בו, ומשנה שמו, כלומר שאני אחר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים, ומשנה מעשיו כלן לטובה ולדרך ישרה, וגולה ממקומו, שגלות מכפרת עוון, מפני שגורמת לו להכניע ולהיות ענו ושפל רוח.

א ושבח גדול לשוב שיתודה בדברים ויודיע פשעיו להם, ומגלה עברות שבינו ובין חברו לאחריים, ואומר להם אמנם חטאתי לפלוגי ועשיתי לו כך וכך, והריני היום שב ונחם. וכל המתגאה ואינו מודיע, אלא מכסה פשעיו – אין תשובתו גמורה, שנאמר: "מכסה פשעיו לא יצלח" (משלי כח, ג).

א כמה דברים אמורים? בעבירות שבין אדם לחברו. אבל שבינו לבין המקום – אינו צריך לפרסם עצמו, ועונות פנים היא לו אם גלם. אלא שב לפני האל ברוך הוא, ופורט חטאיו לפניו, ומתודה עליהן בפני רבים סתם, וטובה היא לו שלא נתגלה עונו, שנאמר: "אשרי גשוי פשע כסוי חטאה" (תהילים כב, א).

א אף על פי שהתשובה והצעקה יפה לעולם, בעשרת הימים שבין ראש השנה ויום הכפורים היא יפה ביותר, ומיד היא מתקבלת, שנאמר: "דרשו יי בהמצאו, קראהו בהיותו קרוב" (ישעיה נה, י). כמה דברים אמורים? ביחיד. אבל בצבור – כל זמן שעושים תשובה וצועקין בלב שלם הן נעניין, שנאמר: "כיי אלהינו בכל קראנו אליו" (דברים יג, ד).

א יום הכפורים הוא זמן תשובה לכל. ליחיד ולרבים, והוא קץ מחילה וסליחה לישראל, לפיכך חייבין הכל לעשות תשובה ולהתודות ביום הכפורים. ומצות ודוי יום הכפורים שיתחיל מערב היום קדם שיאכל, שאמ יחנק בסעודה קדם שיתודה. ואף על פי שהתודה קדם שאכל, חוזר ומתודה בליל יום הכפורים ערבית, וחוזר ומתודה בשחרית ובמוסף ובמנחה ובנעילה. והיכן מתודה? יחיד – אחר תפלתו; ושלש צבור – באמצע תפלתו, בברכה רביעית.

א הודוי שנגזר בו כל ישראל: "אכל חטאנו..." – והוא עקר הודוי. עבדות שהתודה עליהן ביום הכפורים זה – חוזר ומתודה עליהן ביום הכפורים אחר, אף על פי שהוא עומד בתשובתו, שנאמר: "כי פשעי אני אדע, וחטאתי נגדי תמיד" (תהילים נא, ח).

א אין התשובה ולא יום הכפורים מכפרין אלא עבירות שבין אדם למקום, כגון מי שאכל דבר אסור או בעל בעילה אסורה וכיוצא בהן. אבל עבירות שבין אדם לחברו, כגון חובל בחברו או המקלל את חברו או גוזל וכיוצא בהן – אינו נמחל לו לעולם, עד שיתן לחברו מה שהוא חייב לו וירצהו.

א אף על פי שהחזיר לו ממון שהוא חייב לו, צריך לרצותו ולשאל ממנו שימחל לו. אפלו לא הקניט את חברו אלא בדברים – צריך לפייסו ולפגע בו עד שימחל לו.

א לא רצה חברו למחל לו – מביא לו שורה שלשלשה בני אדם מרעיו, ופוגעין בו ומבקשין ממנו. לא נתרצה להן – מביא לו שניה ושלשית. לא רצה – מגיעו והולך לו, וזה שלא מחל הוא החוטא. ואם היה רבו – הולך ובא אפלו אלה פגעים עד שימחל לו.

א אסור לאדם שיהיה אכזרי ולא יתפס, אלא יהיה נוח לרצות וקשה לבעם. ובשעה שמבקש ממנו החוטא למחל – מוחל בלבב שלם ובנפש חפצה. ואפלו הצר לו הרבה וחטא לו הרבה – לא יקם ולא יטר. וזה הוא דרכם שלזרי ישראל ולבם הנוכח. אבל הגויים ערלי הלב אינן כן, אלא "ועברתו שלא מחלו ולא נתפסו: "והגבענים – לא מבני ישראל הקמה" (שמואל ב, כא).

א החוטא לחברו, ומת חברו קדם שיבקש ממנו מחילה – מביא עשרה בני אדם ומעמידן על קברו, ואומר בפניהם 'חטאתי ליי אלהי ישראל ולפלוגי זה שעשיתי לו כך וכך'. ואם היה חייב לו ממון – יחזירו לוהשוי. לא היה יודע לו יורש – יניחנו בבית דין ויתודה.

פרק שלישי

א כל אחד ואחד מבני האדם יש לו זכויות ועוונות: מי שזכויותיו יתרות על עוונותיו – צדיק; ומי שעוונותיו יתרות על זכויותיו – רשע; מחצה למחצה – בינוני.

א וכן המדינה: אם היו זכויות כל יושביה מרבות על עוונותיהם – הרי זו צדקת; ואם היו עוונותיהם מרביין – הרי זו רשעה. וכן כל העולם כולו.

א אדם שעוונותיו מרביין על זכויותיו – מיד הוא מת ברשעו, שנאמר: "על רב עונו" (ירמיה ל, י; שם טו; הושע טו, ט). וכן מדינה שעוונותיה מרביין – מיד היא אובדת, שנאמר: "זעקת סדם ועמרה כי רבה" (בראשית יח, ב). וכן כל העולם כולו: אם היו עוונותיהם מרביין – מיד הן נשחתין, שנאמר: "וירא יי כי רבה רעת האדם" (שם ה, ט).

א ושקול זה אינו לפי מנין הזכויות והעוונות אלא לפי גדלן: יש זכות שהיא כנגד כמה עוונות, שנאמר: "יען נמצא בו דבר טוב" (מלכים א יד, א), ויש עוון שהוא כנגד כמה זכויות, שנאמר: "וחוטא אחד יאבד טובה הרבה" (קהלת טו, ט). ואין שוקלין אלא בדעתו שלאל דעות, והוא הידע היאך עורכין הזכויות כנגד העוונות.

א כל מי שנחם על המצוות שעשה, ותהה על הזכויות, ואמר בלבו 'ומה הועלתי בעשיתי? אולי לא עשיתי אותן!' – הרי זה אבד את כלן, ואין מזכירין לו שם זכות בעולם, שנאמר: "צדקת הצדיק לא תצילנו ביום רשעו" (יחזקאל יב, י; ושמ: פסוק ע).

א כשם ששוקלין עוונות אדם וזכויותיו בשעת מיתתו, כך בכל שנה ושנה שוקלין עוונות כל אחד ואחד מבני העולם עם זכויותיו ביום טוב שלראש השנה. מי שנמצא צדיק – נחתם לחיים; ומי שנמצא רשע – נחתם למיתה. והבינוני – תולין לו עד יום הכפורים: אם עשה תשובה – נחתם לחיים; ואם לאו – נחתם למיתה.

א אף על פי שתקיעת שופר בראש השנה גזרת הכתוב, רמז יש בו, כלומר: עורו עורו לשנים משנתכם, והקיצו נדמים מתדמתכם, וחפשו במעשיכם, וחזרו בתשובה, וזכרו בוראכם; אלו השוכחים את האמת בהכלי הזמן ושוגים כל שנתם בהכל וריק אשר לא יועיל ולא יציל, הביטו לנפשותיכם והטיבו דרכיכם ומעלליכם, ויעזב כל אחד מהם דרכו הרעה ומחשבתו אשר לא טובה.

א לפיכך צריך כל אדם שיראה עצמו כל השנה כלה כאילו חציו זכאי וחציו חייב, וכן כל העולם – חציו זכאי וחציו חייב. חטא חטא אחד – הרי הכריע עצמו והכריע את כל העולם כלו כהן חובה, וגרם להן השחתה. עשה מצוה אחת – הרי הכריע את עצמו והכריע את כל העולם כלו כהן זכות, וגרם להן תשובה והצלה. זה הוא שנאמר: "וצדיק יסוד עולם" (משלי י, כה) – זה שצדק עצמו הכריע את כל העולם כלו והצילו.

א ומפני ענין זה נהגו כל בית ישראל להרבות בצדקה ובמעשים טובים ולעסק במצוות מראש השנה ועד יום הכפורים יתר מכל ימות השנה, ונהגו בלם לקום בלילה בעשרת ימים אלו ולהתפלל בבתי כנסיות בדברי תחנונים ודברי כבודשין עד שיאזר היום.

א בשעה ששוקלין עוונות אדם עם זכויותיו – אין מחשבין עליו תחלת עוון שחטא בו, ולא שני, אלא משלישי ואילך. אם נמצאו עוונותיו משלישי ואילך מרביין על זכויותיו – אותן שני העוונות מצטרפין, ודנין אותו על הכל.

א ואם נמצאו זכויותיו כנגד עוונותיו אשר מעוון שלישי ואילך – מעבירים כל עוונותיו ראשון ראשון; לפי שהשלישי נחשב ראשון, שכבר נמחלו השנים, וכן הרביעי הרי הוא ראשון, שכבר נמחל השלישי, וכן עד סופן.

א כמה דברים אמורים? ביחיד, שנאמר: "הן כל אלה יפעל אל, פעמים שלוש עם גבר" (איוב לג, ט). אבל הצבור – תולין להן עוון ראשון ושני ושלישי, שנאמר: "על שלשה פשעי ישראל, ועל ארבעה לא אשיבנו" (עמוס ג, י). וכשמחשבין להם על דרך זו – מחשבין להן מרביעי ואילך.

א הבינוניים – אם היה בכלל מחצה עוונות שלהן שלא הניח תפלין מעולם, דנין אותו כפי חטאו, ויש לו חלק לעולם הבא. וכן כל הרשעים שעוונותיהן מרביין – דנין אותן כפי חטאותיהן, ויש להן חלק לעולם הבא. שכל ישראל יש להן חלק לעולם הבא, אף על פי שחטאו, שנאמר: "ועמך כלם צדיקים, לעולם יירשו ארץ" (ישעיה סב, א); "ארץ יי – משל, כלומר: ארץ החיים, והיא העולם הבא. וכן חסדי אמות העולם – יש להן חלק לעולם הבא.

א ואלו שאין להן חלק לעולם הבא, אלא נכרתין ואובדין ונדונין על גדל רשעם וחטאתם לעולם ולעולמי עולמים: המינים, והאפיקורסים, והכופרים בתורה, והמשפדים, בתחית המתים, והכופרים בכיאת הגואל, והמפסידים, ומחטיאי הרבים, והפורשים מדברי צבור, והעושה עבירות ביד רמה בפרהסיא כיהודים, והמסרין, ומטילי אימה על הצבור שלא לשם שמים, ושופכי דמים, ובעלי לשון הרע, והמושך ערלתו.

א חמשה הן הנקראים מינים: האומר שאין שם אלה ואין לעולם מנהיג, והאומר שיש שם מנהיג אבל הם שנים או יתר, והאומר שיש שם רבון אחד אלא שהוא גוף ובעל תמונה, וכן האומר שאינו לבדו ראשון ועור לכל, וכן העובד אלה וולתו כדי להיות מליץ בינו ובין רבון העולמים – כל אחד מחמשה אלו, מין.

א שלשה הן הנקראין אפיקורסין: האומר שאין שם גבוה כלל ואין שם מדע שמגיע מהבורא ללב בני האדם, והמכחיש גבוהותו שלמשה רבנו, והאומר שאין הבורא יודע מעשה בני האדם – כל אחד משלשה אלו, אפיקורס.

א שלשה הן הכופרין בתורה: האומר שאין התורה מעם יי – אפלו פסוק אחד, אפלו תבה אחת, אם אמר 'משה אמר מפי עצמו', הרי זה כופר בתורה; וכן הכופר בפרושה, והיא תורה שבעל פה, והכחיש מגידה, כגון צדוק ויבוס; והאומר שהבורא החליף מצוה זו במצוה אחרת, וכבר בטלה תורה זו, אף על פי שהיא היתה מעם יי, כגון הנוצרים וההגרים – כל אחד משלשה אלו, כופר בתורה.

א שנים הם המשפדים: המשמד לעברה אחת, והמשמד לכל התורה כלה. המשמד לעברה אחת – זה שחוזק עצמו לעשות אותה עברה בדרך, ונתפרסם בה והרגל, אפלו היתה מן הקלות, כגון שהחזק תמיד ללבש שעטנז או להקיה פאה, ונמצא כאילו בטלה מצוה זו מן העולם אצלו – הרי זה משמד לאותו דבר; והוא שיעשה להרעים, והמשמד לכל התורה – כגון החזר לדתי הגויים בשעה שגזרין שמד, וידבק בהן ויאמר: ומה בצע לי להדבק בישראל, שהן שפלים ונזרפים? טוב לו שידבק באלו, שידן תקיפה – הרי זה משמד לכל התורה כלה.

א מחטיאי הרבים – אחד שהחטיא בדבר גדול, כרבעם וצדוק ויבוס, ואחד שהחטיא בדבר קל, אפלו לבטל מצות עשה, ואחד האונס אחרים עד שחטאו, כמנשה שהיה הורג ישראל עד שיעבדו עבודה זרה, או שהטעה אחרים והדריכם, כישוע.

א הפורש מדרכי צבור – אף על פי שלא עבר עבירות, אלא נבדל מעדת ישראל, ואינו עושה מצוות בכללן, ולא נכנס בצרתן ולא מתענה בתעניתן, אלא הולך בדרכו כאחד מוגי הארץ, ובאלו אינו מהן, אין לו חלק לעולם הבא.

א העושה עבירות ביד רמה כיהודים – בין שעשה קלות בין שעשה חמורות, אין לו חלק לעולם הבא. וזה הוא הנקרא מגלה פנים בתורה, מפני שהעז מצחו וגלה פניו, ולא בוש מדברי תורה.

א שנים הם המוסרין: המוסר חברו ביד גויים להרגו או להכותו, והמוסר ממון חברו ביד גויים, או ביד אנס שהוא כגוי – שניהן אין להן חלק.

א משלי אימה על הצבור שלא לשם שמים – זה הרודה צבור בתורה והן ויאין ופוזזין ממנו הרבה, וכונתו לכבוד עצמו ולכל חפציו, לא לכבוד שמים, כגון מלכי הגויים.

א כל אחד ואחד מארבעה ועשרים אנשים אלו שמנינו – אף על פי שהן ישראל, אין להם חלק לעולם הבא. ויש עבירות קלות מאלו, ואף על פי כן אמרו חכמים שהרגיל בהן אין לו חלק לעולם הבא, כדי* להתרחק מהן ולהזהר מהן.

א ואלו הן: המכנה את חברו, והקורא לחברו ככנוי, והמליץ פני חברו ברבים, והמתכבד בקלון חברו, והמביזה תלמידיו חכמים, והמביזה רבותיו, והמביזה את המועדות, והמחלל את הקדשים.

א כמה דברים אמורים שכל אחד מאלו אין לו חלק לעולם הבא? בשמת בלא תשובה. אבל אם שב מרשעו, ומת והוא בעל תשובה – הרי זה מבני העולם הבא, שאין לה דבר שעומד בפני התשובה. אפלו כבר בעקר כל ימיו, ובאחרונה שב – יש לו חלק לעולם הבא, שנאמר: "שלום שלום לרחוק ולקרוב, אמר יי, ורפאתיו" (ישעיה נ, ט).

א כל הרשעים והפושעים והמשפדים וכיוצא בהן שחזרו בתשובה, בין בגלוי בין שחזרו במסמיות – מקבלין אותם, שנאמר: "שובו בנים שובבים" (ירמיה ג, ג; כב, א); אף על פי שעדין שובב הוא, שהרי בסתר בלבד חזר ולא בגלוי – מקבלין אותו בתשובה.